

Háda Béla

Helyzetképek a próféták földjéről

Rostoványi Zsolt hosszú évek óta a Közel-Kelet térségével foglalkozó kutatások egyik legelismertebb szaktekintélye Magyarországon. E cikk két talán legismertebb művének kritikai ismertetésére vállalkozik.

Az *iszlám világ* és a *Nyugat* címet viselő kötete 2004-ben került a könyvesboltok polcaira, és egy csapásra nagy népszerűsége tett szert mind a szakmai közönség, mind a téma iránt érdeklődők körében. A lelkesedés indokoltnak bizonyult, hiszen a könyv két szempontból is hiánypótló szerepet játszott. Egyrészt olyan időszakban látott napvilágot, amikor a nemzetközi politika eseményei – mint az elmúlt hat évtizedben oly sokszor – ismét a figyelem középpontjába állították a térséget. Másrészt nagy feladatot vállalva megkísérelte eloszlatni azt a számtalan tévhitet, amely az iszlám által meghatározott kultúrákhoz és társadalmakhoz kötődik.

A mű a kulturális és történeti alapoktól a terrorizmus elleni küzdelem politikájáig elemzi azt a konfliktusos állapotot, amely korunkban meghatározza az iszlám világ és a nyugati civilizáció kapcsolatát. Szemben a média általában uniformizáló és gyakran egyoldalú üzeneteivel, e kötet valódi tájékozódást tesz lehetővé.

Az alapfogalmak kötelező – bár tegyük hozzá, korántsem egyszerű – tisztázása után könyvének első fejezeteiben a szerző mindkét oldal szemszögéből értelmezi a másik féllel szemben táplált ellenérzéseket, és ellentmondásos kapcsolatrendszerük jellemzőit. Napjainkban igen szembe-tűnő az a konfliktusosság, ami a nyugati vi-

lág (elsősorban az Egyesült Államok és stratégiai szövetségesei), valamint az iszlám társadalmak egyes kulturális-politikai szervezetei között létrejött. A szemben álló felek sok tekintetben igen homogén tömböknek tűnnek, melyek közül (legalábbis európai szemmel) az „iszlám világ” játssza a szélsőséges belső viszonyok által meghatározott, agresszív, támadó entitás szerepét. E szerepkör lehetővé teszi, hogy a főként közel-keletiként azonosított „muszlim ember” a nyugati társadalmakra nézve veszélyt hordozó, folyamatos gyanakvással kísért elemként jelenjen meg. Valójában az iszlám világ – noha elismerten rendelkezik bizonyos közös „civilizációs” jellemzőkkel – legalább annyira változatos és összetett, mint a vele szembeállított Nyugat. Említenünk sem kell(ene), hogy ez természetesen igaz az egyes emberekre is.

Az erőszakos interakciók problémája témánk gerincét alkotja. A szerző külön fejezetet szentel az elméleti áttekintésnek, kitérve olyan máig sem eléggé közismert tényezőkre, mint például a terrorista tevékenység szociológiai háttere és vallási legitimitációja (105–113. o.). Ugyanakkor a mára „közismertté” vált, iszlám köntösű fundamentalizmus mellett figyelmet kap az amerikai politikai ideológia fundamentalizálódása is.

Nézetem szerint soha nem volt hihető, hogy a szélsőséges iszlám fundamentalista irányzatok Amerikát (esetleg az amerikai–izraeli szövetséget) középpontba állító ellenségképe független a politika valóságától, és így a nyugati civilizáció művét

megsemmisíteni kívánó „gonosz” akarat öncélú terméke lenne. Még akkor sem, amikor a 2001. szeptember 11-én bekövetkezett terrortámadás nyomán rövid időre az a nézet emelkedett majdnem hivatalos rangra az Egyesült Államokban, hogy a támadók eszeveszett örültek, cselekményeik háttérének firtatása, bármiféle tudományos igényű vizsgálata kizárólag az elmeorvosok feladata lehet.

Tény azonban, ha mégoly szomorú is, hogy számos nagyon is megfogható körülmény vezethetett ahhoz a konklúzióhoz, amely az USA-t azonosította az iszlám társadalmak fő ellenségeként. Az iszlám világ kulturális és politikai súlypontját képező Közel-Kelet összetett geostratégiai jelentőségénél fogva már igen korán az amerikai érdeklődés középpontjába került. Ennek évtizedeken át ható következményei széles körben ismertek. Az Egyesült Államok térségbeli szerepvállalása megfelelt a hatalmi politika logikájának, a helyi közösségekre gyakorolt hatása azonban nemigen bizonyult felmérhetőnek vagy kezelhetőnek. A washingtoni politikai körök ennek konzekvenciáival (amelyek 2001. szeptember 11-e után megrázó erővel tudatosodtak) nyilvánosan nemigen mertek foglalkozni, és elutasítottak minden olyan nézetet, mely a történetek kapcsán országuk felelősségét firtatta. Ez alapvetően politikai álláspont, az elemzés keretében azonban nem kerülhetjük meg. Meglátásom szerint a kötet erre vonatkozó részei (83–87. és 254–258. o.) jóval részletesebb kifejtést is elbírtak volna, mivel máig nem egyértelmű, hogy pontosan milyen szerepe volt az amerikai nagyhatalmi magatartásnak a vele szembehelyezkedő terroristacsoportok fellépésében.

Szeptember 11-e és következményei természetesen nem maradhatnak ki egy hasonló témájú műből. Rostoványi professzor

azonban jóval összetettebb megközelítést alkalmaz a téma vizsgálata során, mint amilyeneket a könyv születése előtt a legtöbben megszokhattunk. A 12. fejezet lényeges üzenete, hogy az al-Káida nem „csak” az iszlám világgal nem azonosítható, hanem magával az iszlámizmussal, mint eszmeáramlattal sem. Oszáma bin Láden bizonyos körökben megfigyelhető népszerűsége ellenére alaposan mellé is fogott a támadásával, amellyel muszlimok tízmillióit háborította fel.

A mű 2004. évi megjelenésekor már lezajlott az USA afganisztáni és iraki inváziója: a szerzőnek volt lehetősége a 21. század első éveit meghatározó helyzet értékelésére. Ez az elemzés és értékelés a kötet nagy érdeme. Igaz ez akkor is, ha talán éppen e perspektíva miatt a témák sorrendiségével nem minden tekintetben érthetünk egyet. Ez azonban szerencsére nem von le az interpretációk politológiai értékéből. Rostoványi Zsolt szétválasztja egymástól az afganisztáni és az iraki háborúk tárgyalását. Bár kronológiailag a két esemény látszólag szorosan összefügg, valójában a két konfliktus nemzetközi előkészítettsége, stratégiai erőtere és konkrét hatalmi-politikai motivációi tekintetében is komoly eltérést mutat. Ez annak ellenére is igaz, hogy az amerikai kormányzati kommunikáció mindkettőt a „terrorizmus elleni háborúnak” elnevezett vállalkozás részeként mutatta be. Már évekkel ezelőtt is világosan látszott, hogy az iraki kérdés sok tekintetben meghatározóbbnak bizonyul, így a kötetben ez lényegesen nagyobb terjedelemben jelenik meg (264–316. o.). Ez azonban témánk szempontjából nem feltétlenül szerencsés. Az iszlám–nyugati kapcsolatok tekintetében ugyanis az afganisztáni tálib kormányzat elleni hadjáratnak főként Közép- és Dél-Ázsia relációjában jóval nagyobb jelentősége volt, mint

ahogy az a könyv ide vonatkozó másfél oldalas részéből kitűnik (253–254. o.).

Irak szerepének vizsgálata valóban igényelte a történeti visszatekintést. A szerző ennek szellemében illeszthette be művébe a témakörhöz látszólag alig kapcsolódó 11. fejezetet, amely az első két öbölháború összefüggéseit, valamint az arab országnak az ezredfordulón jellemző helyzetét tárgyalja.

Míg az afganisztáni tálib rezsim kétségkívül támogatást és védelmet nyújtott a szeptember 11-i akció kitervelőinek és végrehajtóinak, addig Irakot és annak felforgató elemeket és másként gondolkodókat nemigen tűrő diktatórat aligha lehetett (volna) komolyan vádolni ezzel. A mű igen alaposan áttekinti az iraki vállalkozás hátterében megfigyelhető politikai és – valljuk be – személyes motivációkat (az amerikai adminisztráció csúcsán). Emellett részletesen is kitér a geostratégiai és biztonságpolitikai szempontokra is. Ezek közül kétségkívül az ország feltételezett tömegpusztító arzenálja váltotta ki a legtöbb vitát. Emlékeztet, hogy Szaddám Huszein rezsimjének háborús potenciálja volt az egyik legtöbbet hangoztatott elem, amivel Washington és London indokolni igyekezett fegyveres akcióját. A legszélsőségesebb álláspontok nem csupán vegyi és biológiai, hanem nukleáris fegyverek létezését is feltételezték az iraki sivatagban. Noha Irak korábban valóban alkalmazott vegyi harcanyagokat, ennél többet soha nem sikerült rábizonyítani. Az országot sújtó embargó következtében a 21. század első éveire Bagdadban nemhogy nukleáris programon nem gondolkodhattak, hanem még az ország hagyományos fegyverkészletének működőképességét sem tudták fenntartani, mivel arra sem pénz, sem nyersanyag, sem megfelelő ipari bázis nem állt már rendelkezésükre. Az egykor létezett – egyéb-

ként roppant megbízhatatlanul és bonyolult módon alkalmazható – vegyi fegyverek túlnyomó része is vagy megsemmisítésre került, vagy előregedve használhatatlanná vált. Aligha hihetjük, hogy mindezzel a világ legfejlettebb és legösszetettebb katonai rendszerét működésben tartó USA szakértői ne lettek volna tisztában. Nyugaton ennek ellenére nagy figyelmet szenteltek annak, hogy megfelelő bizonyítékokkal támasszák alá az iraki fenyegetés „tényét”. A közvélemény és sok közéleti szereplő számára is csak később derült ki, hogy ezek a dokumentumok manipulált, vagy téves információkon alapulnak. A kötet sok érdekes részletet is említ e folyamat kapcsán, tovább gyarapítva a háború óta egyre bővülő ismereteinket.

Mai szemmel nézve vitathatatlan, hogy az iraki történet már nem a terrorizmusról szólt, hanem nagyon is beilleszthető a nagyhatalmi politika stratégiai logikájába. Általánosságban azt is hozzátehetjük, hogy a terrorizmus elleni háború eddigi két nagy fejezete is inkább államok kormányzatai ellen folytatott – ezen a vonalon különben eredményes – katonai akciók voltak, de aligha vittek közelebb a terrorizmus megszűnéséhez. Minthogy a terrorizmus módszer, nem is lehet ellene csupán fegyverrel küzdeni. A másik oldalon per se a terroristacsoportok is hiábavalóan deklarálják, hogy a nyugati hitetlenség és erkölcstelen életmód ellen vívják szent háborújukat. Aligha túlzás azt állítanunk, hogy a győzelem reménye ezen a síkon egyik fél számára sem fog felcsillanni. S legfőképp, az említett konfliktus vajmi kevéssé szól az iszlám vallási és civilizációs rendszeréről, ezért is jelent gondot, hogy ebbe a kontextusba került. Rostoványi Zsolt művének fontos erénye, hogy több ponton is rámutat az itt csupán érintett paradoxonokra.

Az iszlám világnak a demokratikus értékekhez és a nyugati társadalmakhoz fűződő viszonyát szintén sok kritika éri. A könyv utolsó fejezetei lényegében ezt a témakört vizsgálják. Európában széles körben elterjedt nézet, hogy a muszlimok (főként az arabok) autokrata megoldásokra hajlamos, a demokratikus értékekre kevésbé fogékony emberek. Valójában a Közel-Kelet társadalmainak élete egyaránt magán visel tekintélyelvű és nagyon is demokratikus vonásokat. A huszadik század utolsó harmadától jelentős demokratizálódás ment végbe a térség országaiban, amit a nyugati partnerek kívánsága mellett a kor viszonyaihoz való alkalmazkodás és a lakosság elvárásai is ösztönöztek. Persze ez nem vezetett nyugati típusú liberális demokráciák megalapozásához – napjaink konfliktusai mégsem igazán az alkotmányos berendezkedések közötti különbségek miatt törnek ki. E feszültségek enyhítése érdekében a szerző joggal tesz hitet a párbeszéd fontosságára mellett. Ez azonban csak akkor hoz eredményt, ha konkrét lépésekkel egészül ki (406–407. o.).

Az emberiség különböző csoportjainak egymáshoz fűződő viszonya az élet természetéből adódóan soha nem lesz mentes a súrlódásoktól, de az alapvető érdekek és értékek közössége mindennek ellenére általában fennáll közöttük. Ezen az alapon elképzelhető lenne, hogy az iszlám és a nyugati világ kevesebb gyanakvással éljen egymás mellett, a gyakorlati megvalósítás azonban sajnos még a jövőre marad.

A kötet néhány gondolatát ma már persze ki tudnánk egészíteni, részben a megjelenése óta eltelt évek tapasztalatai, részben más súlypontok meghatározása alapján. Mondanivalója azonban változatlanul aktuális. A kötet a téma magyarországi szakirodalmának egyik alapműveként főleg a civilizációs vonások és a nemzetközi

kapcsolatok iránt érdeklődők számára ajánlott olvasmány.

Az *Együttélésre ítélve* címet viselő monográfia két évvel később, 2006-ban látott napvilágot, és az előző műtől alapvetően különbözik. Egyrészt azért, mert az izraeli–palesztin konfliktus tárgyalásával egy lényegesen szűkebb témát ölel fel, másrészt pedig azért, mert felépítése és – többnyire kronologikus – témavezetése miatt sokkal inkább emlékeztet egy politikatörténeti munkára, mint kulturális és politológiai problémákat felvonultató elődjére. Mindez akkor is igaz, ha a politikatudományi igényű elemzések itt sem maradnak el.

A kötet legelső fejezete az ókori zsidó állam történetét vázolja fel. Ez alapvetően érthető, tudván, hogy egyes ázsiai népek esetében az ókori gyökerek vizsgálatának nagyon is van történeti relevanciája. Különösen, ha ezek a jelenkori politikai gondolkodásban is szerephez jutnak. (Sajnos az ókori előzmények bemutatásába csúszott egy apró hiba. A szerző Palesztina földjének óslakói között említi az egyértelműen anatóliai eredetű hettitákat is (21. o.). Ők nagyhatalmi expanziójuk során érkeztek az ókori Szíria és Palesztina földjére, valódi településterületük távol esett a szóban forgó vidéktől, óslakosainak ezért semmiképpen nem nevezhetők.) A szerző ugyanakkor pontosan érzékelteti a zsidó államiség kezdetének történeti folyamatát, feltárva összefüggéseit a jelenkori Izrael lakóiban élő történelmi öntudattal és ideológiai-politikai hivatkozások rendszerével. A zsidó nép több évezredes eredete közismert történeti tézis. Rostoványi professzor azonban joggal utal arra is, hogy napjainkig eldöntetlen, hogy egy vallás és az általa megalapozott közösségi identitás, illetve életmód öröklődéséről van-e szó, vagy e kultúra hordozói valódi, a régmúltból folytonos etnikai vonásokkal is felruházhatók. Az utób-

bit a mai Izrael lakói között megfigyelhető, olykor igen látványos különbségek, és a szerző által is hivatkozott belső nézeteltérések is kétségessé teszik.

Nem jelenik meg azonban az érem másik oldala: az arabok hasonlóan régi eredete. Az arab népcsoport első ismert említése egy i. e. 854-ből származó asszír forrás része. Noha ekkor még leginkább csak szociológiai kategóriaként azonosítható, az ókori gyökerek a másik fél részéről is adóttak. A palesztinoknak a filiszteusokkal való rokonsága jelen ismereteink szerint nem több történeti misztikánál, ami az izraeli (nem sokkal kevésbé kétséges) ideológiára válaszul született meg. Az arabokkal való azonosságuk a szerző által is idézett 2002. évi palesztin alaptörvényben is kifejezést nyert (244. o.). Nem tévesztetjük azonban szem elől, hogy mindennek korunk valóságát illetően vajmi kevés a gyakorlati relevanciája, csak a felek eszmei arzenálját gazdagítja.

A kötet további fejezetei sok értékes adattal szolgálnak a cionista eszme és mozgalom kialakulásáról, valamint a jelenkori Palesztina történetéről. Egyszersmind azonban érzékeltetik, hogy a zsidósághoz kötődő folyamatok elemzése aránytalanul nagyobb teret nyer a műben, mint az arab/palesztin fél szerepének és motivációinak értelmezése. Ezt az egyensúlyhiányt a szerző csak a kötet felétől kezdi korrigálni, összességében azonban művében végig megmarad az izraeli fejlemények és szempontok túlsúlya. Ez természetesen nem egyértelműen hiba, hiszen részben magyarázhatja a palesztin mozgalom kései „ébredése”, és kevésbé széles körű cselekvési lehetőségei is. Az *Együttélésre ítélve* emiatt leginkább az izraeli politikatörténettel foglalkozó művek vonásait öltötte magára. E kategórián belül viszont kétségkívül színvonalas és máig időszerű alkotás.

A négy fő részre osztott munka második része foglalkozik az arab–izraeli háborúk kérdésével. Ezek valóban megkerülhetetlen témák a konfliktus története szempontjából, de a mű valódi mondanivalóját csak következményeikben érintik. Rostoványi Zsolt szerencsésen oldja meg ezt a problémát, tömören foglalva össze a háborúk legfontosabb eseményeit. E fejezet elején egy megállapításával azonban – nézetem szerint – ellentmondásba kerül a később leírtakkal. A megállapítás szerint: „Izrael Állam területe e háború (mármint az 1948–1949-es konfliktus – *H. B.*) végére nyerte el a szomszédos államokkal kötött kétoldalú fegyverszüneti megállapodásokban legalizált végleges határait. Ezeket a de facto határokat azóta sem kérdőjelezte meg senki.” (135. o.) Valójában Izrael ekkori határai nagyon is kérdésesek voltak, amint erre a továbbiakban a szerző is utal. Az arab országok eleinte az ENSZ 1947-es felosztási tervéhez való visszatérést követelték, mialatt persze éltek a zsidó állam megsemmisítésére irányuló elképzelések is. Izraeli részről pedig az 1967-es háborút követő területi nyereségek egy részének megtartása merült fel. A kötet a Golánfennsík anektálásáról szóló 1981-es törvényt is említi (155. o.). Ennek ellenére az 1973-as Jom Kippur-i háború hosszú távú jelentőségének kidomborításával és az izraeli–amerikai viszony magyarázatával a fejezet nagyban hozzájárul napjaink fejleményeinek megértéséhez. 1973-at követően a zsidó állam egyoldalú függésbe került az Egyesült Államoktól, amely azóta is nagy összegű segélyekben részesíti kicsiny szövetségését. Ezzel valójában súlyos csorbát szenvedett az izraeli „önerőre támaszkodás”, ami az ország politikájának egyik alapelve volt. Az USA azonban Izrael esetében vonakodik élni igen erőteljes nyomásgyakorlási lehetőségével. Ennek

tudható be, hogy a zsidó állam olykor olyan akciókat is felvállal, amelyek nem találkoznak nemzetközi partnereinek (köztük az Egyesült Államoknak) az egyetértésével. Ékes példája egy ilyen helyzetnek a mű megjelenése után, 2006 nyarán lezajlott Hizb'Allah (Hezbollah, azaz Isten Pártja) elleni háború, amely ráadásul Izrael stratégiai vereségével zárult. Amerika és a zsidó állam viszonya máig sok vitát szül a térségben és a kutatók körében is. E nexus szembetűnő ellentmondások forrása. Az egyik legérdekesebb példa ezek között a tömegpusztító fegyverek kérdése. Itt újfent utalhatunk az iraki háborúra vagy az Iránnal szemben megfogalmazott fenyegetésekre, melyek központi indoka ezen országok feltételezett tömegpusztítófegyver-programja volt. Ugyanakkor az USA láthatóan „nem vesz tudomást” Izrael nukleáris fegyvereiről, melyekre Rostoványi Zsolt is csak érintőlegesen utal. Tapasztalataink szerint igencsak kétséges, hogy az arabok növekvő fenyegetettségérzése előmozdítja a konfliktus rendeződését.

A kötet harmadik része a két szemben álló közösség belső fejlődésének és eszmei irányzatainak ismertetésére vállalkozik. Palesztin részről a nemzeti azonosságtudat és az iszlámizmus összefüggéseinek vizsgálata igen fontos és aktuális téma. A mű érthető tömörséggel járja körül e kérdést, olyan kevésbé emlegetett összefüggéseket is kiemelve, mint például a palesztin társadalmon belüli generációs feszültségek hatásai. A palesztin terrorizmus alighanem szintén egyike a számos megkerülhetetlen témának, melyek a közel-keleti helyzet elemzésekor felszínre bukkannak. Az *Együttélésre ítélve* szerzője a megszokottnál itt is komplexebben közelíti meg ezt a problémát, miközben elkerüli annak látszatát is, hogy akár egy pillanatra is felmentené a terrorcselekmények

elkövetőit. Fontos ugyanakkor hangsúlyoznunk, hogy a terrorizmus nem kizárólag arab, hanem izraeli részről is szerepelt (és bizonyos megközelítésből máig szerepel) a politikai érdekérvényesítés eszköztárában. Erre több helyen is találhatunk utalást a műben. Viszont nem kap hangsúlyt az az érdekes momentum, hogy a brit igazgatás ellen fellépő izraelita csoportok akciói voltak az első szervezett keretek között végrehajtott terrorcselekmények a térségben. Ez persze leginkább azt a tanulságot hagyományozta napjainkra, hogy az ideológiai eszközökhöz hasonlóan a küzdelem módszereiben is többnyire kész példák álltak a palesztinok rendelkezésére – aminek az utóbbiak esetében igen szomorú következményei lettek.

A zsidóság belső viszonyainak vizsgálatakor a szerző hasonlóan fontos információkkal gazdagítja a témáról általánosságban meglévő ismereteinket. Itt nem hagyhatók figyelmen kívül olyan tényezők, mint például a „zsidó lét” természetével kapcsolatos dilemmák. Alapvető megállapítás: nem lehet világosan felelni arra a kérdésre, ki zsidó (249. o.). Szerencsére ez nem is a kötet feladata. Az izraelita identitás hordozói között érdekes nézetkülönbségek vannak ezen azonosságtudat valós természetét illetően. Ezek az eszmei motívumok éppúgy jól „kitapinthatók” Rostoványi Zsolt írásában, mint azok a feszültségek is, amelyek a zsidóság különböző eredetű csoportjai között figyelhetők meg. A zsidó állam és a demokratikus állam igényei között fennálló elvi különbségek szintén elgondolkodtatók, és árnyalják azt a széles körben elterjedt nézetet, hogy Izrael a Közel-Kelet egyetlen demokratikus országa.

A kötet záró fejezetei a 2000-es évek fejleményeivel és a megbékélés útjában álló elvi és gyakorlati akadályokkal foglalkoznak. Meglátásom szerint az ehhez kötődő

gondolatmenet egyik legfigyelemremélőbb megállapítása a szembenállás kohéziós hatásához köthető (397. o.). Régóta ismert jelenség, hogy a közös fenyegetés összehozza, és együttműködésre készíti az embereket. Esetünkben ez a létében külső erő által fenyegetett, üldözött nemzet képzetével társul. A konfliktusnak így mindkét közösségre nézve hallatlanul erős integráló ereje van, mely segítette a nemzet tudat kialakulását és az ezzel összefüggő koncepcionális ellentétek háttérbe szorítását. Ezek az érzelmi motivációk jótékony hatásuk mellett persze a megállapodás esélyét is csökkentik.

A kompromisszumképtelenség a rendezés útjában álló legnagyobb akadály, amely a közhiedelemmel ellentétben nem csak a palesztin fél vonása. A mű joggal érzékelteti az izraeli politika merevségéből adódó problémákat is. A vallási alapú, kizárólagos kategóriákat felállító ideológia mellett az erőpolitika fetiszizálása, a kész helyzetek teremtésének erőltetése izraeli részről oly mértékben gátolják a megegyezést, hogy azt még a politikai kommunikáció eszközeivel sem sikerül mindig elkenődzni. Immár évtizedes tapasztalat, hogy Izrael semmilyen körülmények között nem

kíván engedni az erősebb fél tárgyalási pozíciójából. A palesztinok ugyanakkor eddig képtelennek bizonyultak egységes álláspont kialakítására: a megegyezéseket különböző fegyveres csoportjaik rendre érvénytelenítik, vagy egyszerűen megszegik. Ez teszi lehetővé, hogy megbízhatatlanságukra hivatkozva Izrael bármikor elzárkózzon a párbeszédőtől.

Rostoványi Zsolt e művében 2006 elejéig tudta áttekinteni a konfliktus fejleményeit. Noha 2008 elejétől amerikai közvetítéssel a felek újra a végleges rendezés deklarált szándékával ültek tárgyalóasztalhoz, a múlt ismeretében aligha bocsátkozhatunk jóslásokba ennek eredményeiről. Persze az arab–izraeli viszony is rendeződik egyszer, újabb megoldandó problémáknak adva át a helyet a térségben. Bárhogy is alakul azonban, az *Együttélésre ítélve* még sokáig hasznos olvasmánya lehet az érdeklődőknek és a téma kutatóinak egyaránt. (Rostoványi Zsolt: *Az iszlám világ és a Nyugat. Interpretációk összecsapása, avagy a kölcsönös fenyegetettség mítosza és valósága*. Budapest, 2004, Corvina, 439 o.;

Együttélésre ítélve. Zsidók és palesztinok küzdelme a Szentföldért. Budapest, 2006, Corvina, 445 o.) ■